

ЎЗБЕКИСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ
ҲАМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ
МӘМЛЕКЕТЛИК УНИВЕРСИТЕТИ

**ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ ҒӘРЕЗСИЗЛИК
ЖЫЛЛАРЫНДА**

*атамасындағы республика илимий-әмелий
конференциясы материаллары*

ТОПЛАМЫ
II ТОМ

НӨКИС-2017

ÁDIRASPANNÍŃ BOTANÍKALIQ SIPATLAMASI, BÍOLOGÍYALIQ ÓZGESHELİKLERİ HÁM TÁBÍYATTA TARQALIWI

Temirbekov O.-b.i.k., dots., Allambergenova N.- magistrant, Seydullaeva G.

Talaba NMPÍ Biologiya oqıtıw metodikasi kafedrası

Ádiraspan-Peganum L. tuwisiniń jer júzinde bes túri ushirasıp solardan keń tarqal ǵ anı qádimgi Ádiraspan – Peganum harmala L. Ol Jer Orta teńizi hám Oraylıq Aziyada tarqal ǵ an.

Ádiraspannıń basqalardan ayirmashılı ǵ ı belgisi onıń japıraqları lantset tárizli 3-5 bólekke tilkimlengen. Ushları ótkir. Gúli bes gúl kese japıraqtan, bes gúl japıraqtan turadı. Atalı ǵ ı 15, analı ǵ ı úsh qırlı, miywesinen domalaq, úsh xanalı, úshke ashılatu ǵ in qutisha .

Ádiraspan kóp jıllıq shóp deneli ósimlik bolsada búrtikleniwi a ǵ ashlanıwı paqaldıń tómengi bóleginiń probkalanıwı boyınsha yarım puta ǵ a jatadı. Bul kóp paqallı (5-10) ósimlik bol ǵ anlıqtan ayırım ja ǵ dayda 70-100 paqal ǵ a shekem iye bolıp, ósimliktiń diametri 1-1,5 metrge shekem jetedi. Ádiraspannıń tamırı kóp baslı oq tamır yamasa tamır paqal. Onıń jer astı kóp jıllıq paqallardan payda bol ǵ an, qayta tikleniwi bu`rtiklerge iye bol ǵ an joqar ǵ ı juwanlasqan bólekten turadı. Solay etip, tamır sisteması tamır paqal hám a ǵ ashlan ǵ an gipokotil` hám uzın oq tamırdan turadı. Tamır sisteması rawajlan ǵ an 1-5 sm diametrge iye bolıp, 2-3sm tereńge jer astı suwına shekem barıp jetedi. Tamırdıń 10-20 sm nen jer betine parallel jaylasqan tamırlar payda boladı. Olardan kondensatsiyalıq ı ǵ allıqtı paydalanıwshı tamır tóksheleri shi ǵ adi. Gorizantal qaptal tamırlarda qayta tikleniw, búrtikleri bolıp, olardan jer u`sti shaqaları jeteledi. Bul mag`lıwmatlarg`a tiykarlanıp ádiraspandı tamır nartshalı ósimlikler qatarına qosıw ǵ a boladı.

Paqalı tüklenbegen, jıltır, qarıqshalı boyı 20-50 sm kúshli shaqalan ǵ an. Japıraqları 3-6 sm, izbe-iz jaylasqan, otırmalı, bizge uqsa ǵ an japıraq qası

japıraqlardan turadı. Japıraqları 2-3 qaytalan ğ an segmetlerden ibarat. Segmentleri ótkir, uzınsha, etli. Hár túrli formatsiyada ádiraspannıń geterofilligi anıqlan ğ an. Gúlleri kóp, eki jınıslı, 5- gúl japıraqlı, aktinomorf, ashıq-sarı, paqal ushlarında, shaqalardıń ushlarında 1-3 gúlden turadı. Gúl japıraqları erkin, ellips tárizli, topır. Gúl kese 5, miywede qaladı. Atalıqlar 12-15, shań qatarları úlken. Túyin joqar ğ ı, shar ğ a uqsa ğ an, úsh xanalı, joqarı bólegi qırılı. Miywesi jıltır, qısıl ğ an shar ğ a uqsa ğ an, úsh xanalı qutıshada 40-100 tuxım jaylasqan.

Tuxımı hár qıylı kóriniste: sına tárizli, segment tárizli, úsh-tórt qırılı. Tuxımınń ústi núkteli-jıyırıqtan, reńi qońır. Tuxımı 3-4 mm uzınlıqta 1,5-2,0 mm juwanlıqta. Tuxımınń absolyut salma ğ ı 2,-3,0 g.

Ádiraspannıń tuxımı joqarı dárejede laboratoriyalıq hám atız kógeriwshenligine iye. Kógerip shıqqan ósimsheniń tuxım úlesleri 10 kúnnen soń 7-8 mm uzınlıqqa hám 15-20 kúnnen keyin 3-5 na ğ ız japıraqqa iye bolıp, dáslepki eki japıraq bel formasında boladı, izbe-iz jaylasqan. Tábiyatta bolsın, mádeniy ja ğ dayda egilgen bolsın ádiraspan birinshi jılı qaptal tamırlar ğ a iye bolatu ğ ın, kóp jerine shekem probkalanatu ğ ın tamır sistemaga iye boladı. Birinshi jılı vegetatsiyanıń son`ın`da tamır sistemasın qazıp kórgende, bas tamır 75-80sm japıraqqa tereńge jetetu ğ ın, onnan hár qıylı uzınlıqta(8-13) ayırım ja ğ dayda 60sm ge shekem qaptal tamırlar shı ğ atu ğ ını anıqlanadı.

Qısta ádiraspannıń jer ústi bólegi óledi, tamırdıń jer betine jaqın jaylasqan 1-4 sm uzınlıqtag`ı bóleginde qayta tikleniw búrtikleri jaylasadı. Ekinshi vegatatsiyalıq jıl baslan ğ annan qayta tikleniw búrtigi ósiwdi baslaydı. Ádiraspannıń ósiwi mart aylarınń aqırında baslanıp, aprel` dawamında jedel ósip rawajlanadı. Onıń ğ umshalanıwı aperilde. May-iyunda gúlleydi. Ol shıbın-shirkeyler hám samal járdeminde shańlanadı. Qádingi adiraspan shólistan hám yarım shólistan ósimligi, ol Orta Aziya hám Qazaqstannıń jeńil mexanikalıq

sostavqa iye bol ǵ an topıraqlarında jaqsı ósip rawajlanadı. Ol taqırda, shorlan ǵ an ılaylı topıraqlarda hám qum shawıt topıraqlarda da óskenlikten polimorfizm xarakteri kúsheygen boladı. Ádiraspan tamır nartshalarınan kobeyiw uqıbına iye bol ǵ anlıqtan keń maydan ǵ a tarqaladı. Ol qudıq qaslarında, jaylawlarda jer astı suwları jaqın boladı. Sonlıqtan onı ishiwge jaramlı jer astı suwdıń jaqın ekenligin kórsetiwshi indikator retinde tán aladı.

Qádimgi Ádiraspan Orta Aziyada Ózbekstan, Qazaqstan, Qır ǵ ızıstan, hám Túrkménistanda ózine qolaylı jerdiń hámмесinde óседі, áсіrese áwliye átirapında ushıratıw ǵ a boladı. Qumda sıyrek, taw basında 2800 m ba`lentlikke shekem óседі.

Bul ósimlik Orta Aziya Respublikalarınıń territoriyasında kóplegen maydandı iyelegenlikten, onı sanaat kóleminde alkaloidli hám boyaw óndiretu ǵ ın shiyki zat sıpatında jetistiriw múmkinshiligin beredi. Qazaqstanń Shimkent hám Jambıl oblastlarında kóp ǵ ana ádiraspanlıq jaylasqan.

Ádiraspannıń kóp ósken jeri Qızılqumnıń arqa tárepi Quwandár`yanıń eski shaqabı az shorlan ǵ an jatıq qumlıqlar esaplanadı. Onda ádiraspan boyalısh penen birgelikte keń massivti iyeleydi. Ol Chu hám Ili dáryalarınıń basseyndede kóplep ushırasadı.

Ádiraspan Qır ǵ ızıstanda Issı kól átirapında ǵ i qazan shuqanaqlı jerlerde keń taral ǵ an.

Ózbekstanda Ol Sırdarya, Buxara, Samarqand, Qaraqalpaqstan Respublikasında Qızılqum hám U`stirte kóplep ushırasadı. Onıń jer ústi bóleginiń ónimdarlı ǵ ı hektarına 7-9 tsetnerdi quraydı.

Biziń respublikamızda ádiraspannıń bir qansha massivleri tabıl ǵ an. Qulataw, Qaratawdıń Ashshıqudıq átirapında, Moynaqtıń U`sh say átiraplarında, Toqpaqata áwliyesiniń dógeregnde keń tarqal ǵ an.

